

SUA

Nederlands kapitaal
over de grenzen

STUDIES EKONOMIE EN
MAATSCHAPPIJKRITIEK

redactie:

Ferd Crone en

Henk Overbeek

Woord vooraf

Leden van de vakbeweging en met name van de Industriebond FNV hebben bijna dagelijks te maken met de gevolgen van de verplaatsing van produktie vanuit Nederland naar het buitenland. Investerings van het Nederlandse bedrijfsleven in het buitenland hebben immers grote gevolgen voor de werkgelegenheid hier. De ondernemers doen het voorkomen dat verplaatsing van de produktie noodzakelijk is voor rendementsherstel. De loonkosten in Nederland zijn te hoog, wat de bedrijven noodzaakt de produktie te verplaatsen naar andere Westerse landen en 'lage-lonen-landen'. Althans, zo luidt de lezing van de ondernemers.

Bonden en ondernemingsraden in de betrokken bedrijven worden opgescheept met dikke rapporten die de verplaatsing van de produktie moeten rechtvaardigen. Bij nadere bestudering van die rapporten blijken de reorganisatieplannen vaak vanuit een bepaald belang te zijn geschreven. Het winst oogmerk staat voorop en daarvoor worden de belangen van de Nederlandse vestigingen en werkgelegenheid opgeofferd.

Voor ons telt echter in de eerste plaats het behoud en de uitbreiding van de werkgelegenheid, ook op lange termijn. Vanuit die invalshoek zijn onze leden, medewerkers en bestuurders elke dag opnieuw in de weer in tal van bedrijven waar saneringen al of niet zijn aangekondigd.

Bij de kaderleden van de bond is veel kennis aanwezig over de onderneming waar ze werken, maar vaak niet voldoende om de ingewikkelde ondernemingsrapporten door te prikken. Daarom is het belangrijk dat de bond en de leden in de betrokken bedrijven steun krijgen van de universiteiten en andere onderzoeksinstituten. Met die steun moet het mogelijk zijn om de gegevens van de leden in de bedrijven in een juist kader te plaatsen. Zo kan een wisselwerking tussen het bedrijvenwerk en wetenschappelijk onderzoek de positie van de bonden in de afzonderlijke bedrijven en op landelijk niveau versterken. Samenwerking tussen de bonden en universiteiten is dan ook noodzakelijk voor de vakbondsstrijd om de werkgelegenheid. Ze biedt de mogelijkheid van een alternatieve strategie tegenover de politiek van de multinationale ondernemingen. Studies als in deze bundel verzameld kunnen tevens een bijdrage betekenen voor een meer gerichte industrie-politiek van de overheid ten aanzien van de in ons land werkzame multinationale ondernemingen. Met dit boek kunnen onze bestuurders en leden uit deze bedrijven dan ook direkt hun voordeel doen.

*Arie Groenevelt
voorzitter Industriebond FNV*

Inhoud

Woord vooraf <i>Arie Groenevelt</i>	5
Ten geleide <i>Redaktie</i>	9
1. Nederland en het wereldkapitalisme	12
een inleiding in de problematiek van de internationalisatie van het kapitaal <i>Fred Crone/Henk Overeek</i>	
Inleiding	12
De traditionele theorie schiet tekort	13
Over de leer der internationale economische betrekkingen	20
De ontwikkeling van het kapitalisme in vogelvucht; van roef tot multinationale onderneming	22
De periode na de Tweede Wereldoorlog	26
De crisis van het wereldkapitalisme en de nieuwe internationale arbeidsdeling	28
Van wederopbouw tot wederafbraak? De Nederlandse economie na de Tweede Wereldoorlog	35
De Nederlandse staat, motor van de internationalisatie	46
Perspektieven en konklusies	51
2. Nederlandse direkte investeringen in het buitenland	55
<i>Henk Overbeek</i>	
Inleiding	55
Wat zijn 'direkte buitenlandse investeringen'?	55
Recente ontwikkelingen in de internationalisatie van het kapitaal	56
Nederlandse direkte investeringen in het buitenland: een nadere analyse	59
Algemene kenmerken van de Nederlandse kapitaalexport	61
Geografische spreiding	65
Verdeling naar sectoren en grootste concerns	67
Konklusies	70
3. Nederland, Indië en de wereldmarkt	72
<i>John Rhijsburger/Meindert Fennema</i>	
Inleiding	72
De onvolledige driehoek	73
Ontwikkelingen in de twintigste eeuw	74
De met Indië verbonden bedrijven	77
Nederland en Indonesië 1942-1948	83
Verder zonder Nederlands Indië: industrialisatie en heroriëntatie	89
Konklusies	92

4. Draketanden. HVA en de ontwikkeling van het imperialisme	94
<i>Robin Murray</i>	
Inleiding	94
Indonesië 1879-1958	95
Ethiopië 1951-1978	99
De nieuwe multinational 1968-1981	109
Van land naar technologie	115
5. Een zwaargewicht slinkt af: Unilever 1965-1980	123
<i>Werner de Haan/Coby van der Linde/Ferrie van der Molen</i>	
Inleiding	123
Van boterhandel tot multinational	123
Besluitvorming en organisatie	129
Algemene ontwikkeling 1965-1980	130
Unilever Nederland	140
De ontwikkeling van de Nederlandse Unilever Bedrijven BV 1965-1980	142
Konklusie	151
6. Een profiel van het PHILIPS-koncern	153
<i>Maarten van Klaveren</i>	
Ontwikkeling van Philips' internationalisatie	153
Philips' organisatiestructuur	154
Werkgelegenheid en internationalisatie	156
Philips in de concurrentieverhoudingen	159
Philips en de nederlandse werkgelegenheid	164
7. Een profiel van het AKZO-koncern	167
<i>Dick van der Laan</i>	
Inleiding	167
Ontstaan en ontwikkeling	167
Structuur en leiding	168
De strategie van de ondernemingsleiding	169
De financiële positie van AKZO	172
De vakbeweging bij AKZO	173
8. Een profiel van het SHELL-koncern	175
<i>Robert Jan Spierenburg</i>	
Inleiding	175
Historische achtergronden	175
De organisatiestructuur van de Koninklijke/Shell	177
De spreiding van de olie- en aardgasactiviteiten	179
Nevenactiviteiten	182
Positie van Shell versterkt of verzwakt?	183
9. Over olieconcerns en Haagse jaknikkers	187
De herstructurering van de Nederlandse energiesector	
<i>Paul Aarts/Peter L. Meijer</i>	
Inleiding	187
Het 'energieplaatje' van Nederland	188

Veranderingen in de internationale energievoorziening	191
De gestegen energieprijzen en de Nederlandse economie	197
Het Nederlandse aardgas	202
Diversifikatie van de energievoorziening	206
Aanzetten tot herstructurering in de aardolieraffinage- en de petrochemische industrie	208
Konklusies	212
10. Internationalisatie en arbeidersstrijd	214
<i>Dick de Graaf/ Maarten van Klaveren</i>	
Inleiding	214
Tendenties in de kapitaalontwikkeling	215
Veranderingen binnen de arbeidersklasse	217
Veranderingen in het arbeidsproces	224
Internationalisatie en arbeidersstrijd	236
Noten en literatuur	241
Lijst van tabellen en figuren	263
Lijst van afkortingen en begrippen	265
Bedrijvenregister	268
Over de auteurs	270

4. Draketanden

HVA en de ontwikkeling van het imperialisme

Robin Murray

Inleiding

In 1979 vierde de Handels Vereeniging Amsterdam (HVA), of voluit de Verenigde HVA Maatschappijen NV (VHVAM) zijn honderdjarig bestaan. In die honderd jaar was deze uitgegroeid tot een van de belangrijkste plantagemaatschappijen in de grote plantagearchipel Indonesië en daarna tot de belangrijkste primaire producent in Ethiopië. De bestuurskamer van het hoofdkantoor in Amsterdam getuigde van dit verleden: hij hing vol met muurschilderingen van Indonesische arbeiders aan het werk met suikerriet, palmolie, vezel, thee en rubber. Hier waren mensen — als sterk en onafhankelijk afgebeeld — bezig de natuur te veroveren. Met fijnere lijnen en fellere kleuren konden ze door PréRafaëlieten geschilderd zijn als eerbetoon aan de Arbeid. Waarom zij werkten, wat hen voortdreef werd niet uitgelegd. Ze hadden geen zwepen achter zich en er was geen honger op hun gezichten. Toch waren het dezelfde werkers — door HVA tot loonarbeiders gemaakt — die in de tien jaren na de Tweede Wereldoorlog hun meesters uit Indonesië verjoegen. Twintig jaar later deden hun Ethiopische broeders hetzelfde. Negentig jaar lang was HVA's koloniale projekt een succes. Het aantal plantages groeide als draketanden*, het bedrijf beschouwde zijn terugtocht uit Indonesië meer als een onderbreking dan als een voorbode van het naderende einde. Toen andere suikermaatschappijen zich gingen reorganiseren met het oog op de onafhankelijkheidsbewegingen in de derde wereld, was HVA nog steeds aan het opbouwen in Ethiopië. Pas aan het eind van de jaren zestig begon de maatschappij serieus wijzigingen door te voeren in een poging zichzelf om te vormen van een schoolvoorbeeld van het oude imperialisme tot

*Volgens Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal: *draketanden zaaien*, iets doen waarvan men later de slechte gevolgen zal ondervinden. De uitdrukking werd ontleend aan de oud-Griekse mythe van Jason.

Op hun speurtocht naar het Gulden Vlies kwamen Jason en zijn Argonauten eindelijk aan in Kolchis, het land van koning Aietes. Deze eiste in ruil voor het Gulden Vlies dat Jason de akker van Ares zou ploegen. "In de voren zult gij dan het zaad strooien dat ik u geef: Draketanden zult gij zaaien, waaruit ijzeren, met lansen bewapende mannen zullen groeien!"

In tegenstelling tot HVA bleef Jason de door hem gezaaide krijgers door middel van een list de baas! (red.)

een model van het nieuwe. Maar toen bleken deze inspanningen te gering te zijn en te laat te komen. De effektenbeurs — de scherpste politieke kommentator — devalueerde de aandelen. De Ethiopische revolutie in 1974 en de nationalisatie van HVA in 1975 stelden de analytici in het gelijk. Het hart (dat nog steeds 80% van zijn winsten opbracht) was uitgerukt en HVA bleef vechtend voor zijn leven achter. In het jaar van zijn honderdjarig bestaan was de in omvang negenendertigste maatschappij in Nederland op zoek naar kopers voor zijn bezittingen en naar ondersteuning in de diplomatieke wereld voor het regelen van klaims in Ethiopië. In hetzelfde jaar verwijderde de waardewet hem zonder plichtplegingen uit het historische hoofdkantoor naar goedkopere oorden en bracht daarmee de internationale fortuin van een onderneming in kaart in de territoriale hiërarchie van de hoofdstad van het moederland.

Zo wordt een onderneming die gedijde op de bankroeten van de depressie aan het eind van de jaren zeventig van de vorige eeuw, nu bedreigd door de toenemende depressie van het eind van de jaren zeventig van deze eeuw. Zoals bij een geslacht in opkomst, valt zijn verleden uiteen in duidelijke generaties. En zoals bij een geslacht in verval, schijnt zijn toekomst te liggen in het zoeken van een verbintenis met de 'nouveau riche'. De geschiedenis van een onderneming is geen substituut voor de kollektieve geschiedenis van een rijk en de nieuwe internationale structuren die daaruit voortgekomen zijn. Maar het zal naar ik hoop licht werpen op deze meer algemene processen en de discussies daarover. Want HVA is de drager van de maatschappelijke krachten geweest en heeft die in zijn verhouding tot de klassen ook vorm gegeven. Biografie heeft veel overeenkomsten met archeologie: we zoeken naar algemene trekken vanuit de lucht, gaan dan graven, schiften, samenvoegen en we rekonstrueren bepaalde materiële structuren die ons in staat stellen ons het verleden beter voor te stellen.

Wat hierna volgt moet een voorlopige opgraving zijn: we bieden de trekken van drie generaties HVA en de eerste resultaten van de plekken waar diepere gaten gegraven zijn. De lezer wordt verzocht over het terrein te lopen met dit in gedachten: het volgende te lezen als iets dat openingen maakt eerder dan iets dat afsluit, en, als hij of zij de tijd heeft, met bandrecorder of pen de opgravingen voort te zetten op dit of een naburig terrein!

Indonesië

HVA werd opgericht in 1879. Het was oorspronkelijk een landbouwbank met handelsbelangen gekoncentreerd in Indonesië. Spoedig ging men over op de direkte produktie van suiker meestal door overname van bestaande bedrijven die hun leningen niet konden aflossen. Ook ging men over tot de produktie van palmolie, sisal, tapioka, thee en rubber. Omstreeks 1928 was het bezit van HVA in Kaju Avo een van de grootste theeplantages in de wereld. Vlak voor

de Depressie van 1929 leidde HVA 179 fabrieken en werd een van de twee grootste suikermaatschappijen in een land (Java) dat Cuba bedreigde als 's werelds grootste rietsuikerproducent. Hoewel ten gevolge van de Depressie gedwongen in de activiteiten te snoeien (het aantal fabrieken in werking nam af tot 45 in 1933 en steeg toen tot 85 vlak voor de Japanse inval met nog eens 27 in reserve), bezat HVA nog steeds 15 suikerplantages met een hoog produktiviteitsniveau per hektare en de molen van HVA in Djatoroto bij Malang die 49.854 ton suiker produceerde in 1940, was de op drie na grootste van de wereld (Sutter, p.13). Twee geschiedschrijvers van het land beschreven HVA als "een van de belangrijkste promotors van de nieuwe ondernemingsgeest in de twintigste eeuw" (Allen/Donnithorne, p.191).

De meeste produkten van deze bezittingen werden direkt geëxporteerd naar onafhankelijke kopers waarbij de transakties voornamelijk geregeld werden door de handelsafdeling van HVA in Amsterdam. Suiker werd zelfs geëxporteerd als 'plantagewit', dat wil zeggen klaar voor konsumptie, en behoefde niet meer geraffineerd te worden in de moederlanden zoals wel het geval was met het ongeraffineerde Westindische produkt van de Britse firma Tate en Lyle.

Tegen de Tweede Wereldoorlog was HVA zo een van 's werelds belangrijkste plantagemaatschappijen geworden. Het kapitaal was gestegen van 1,25 miljoen gulden in 1879 tot 60 miljoen gulden in 1940, waarbij de snelste groei plaatsvond tussen 1913 (13,5 miljoen gulden) en 1927 (60 miljoen gulden). Bijna de gehele expansie werd gefinancierd uit de in Indonesië geproduceerde winsten en werd niet beperkt door het beschikbare kapitaal, maar door de beschikbare, voor expansie noodzakelijke materiële middelen (menskracht inbegrepen). Afgezien van de handelsafdeling lagen alle winstmakende bezittingen in Indonesië en het waren dus Indonesische winsten die overgemaakt werden om het dividend te betalen aan de aandeelhouders in het moederland. Figuur 1 toont het verloop van het jaarlijkse percentage dividend in de honderd jaar van HVA's bestaan. Vóór 1940 lagen de perioden van de hoogste uitbetaling tussen 1913 en 1930 en opnieuw tussen 1936 en 1940. Deze ratio's impliceren een enorme stroom van kapitaal van Indonesië naar Nederland in die periode van zestig jaar.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werden HVA's Indonesische bezittingen onteigend door de Japanners. Sommige raakten in verval, anderen werden overgebracht naar Japan. Alleen de in Nederland gevestigde handelsactiviteiten gingen door. Toen HVA in 1946 terugkeerde naar Indonesië trof men dus een troosteloze toestand aan. Op de rubbervelden van Soember Petoeng, Redjo Agoeng en Papoh waren van alle fabrieken de gebouwen geheel verwoest, en was het grootste deel van de rubberbomen omgehaakt of ontworteld. Op de koffieplantage van Njoenjoer waren fabrieken en gebouwen weggehaald en was 60% van de aanplant ontworteld. De suiker-fabrieken in Minggiran, Bedadoeng, Kawarasab, Menang, Blimbing, Garoem en Soemberdadi waren alle onherstelbaar vernield. Hetzelfde gold voor de tapiokameel — en vezelfabrieken in Dendoredjo. Vernielingen waren er ook

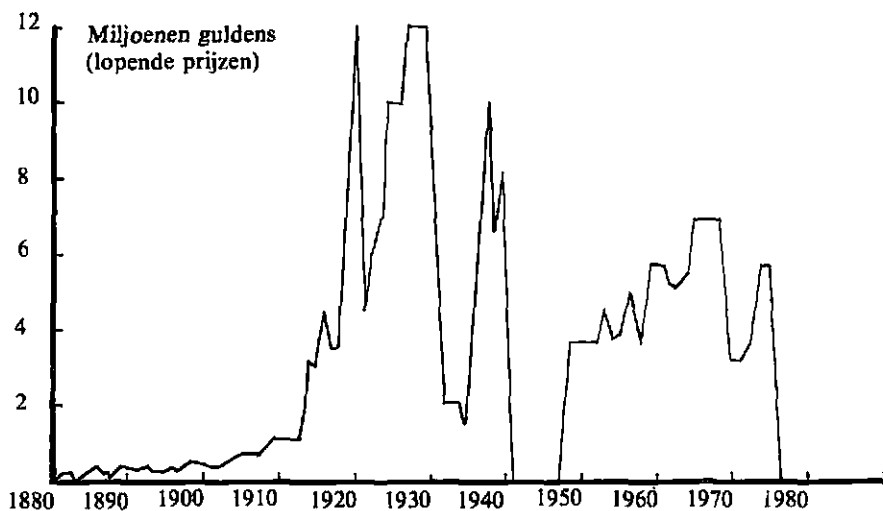
op Sumatra waar twee rubber- en een palmolieplantage in Atjeh, Noord-Sumatra, zelfs in 1950 nog niet toegankelijk waren.

Deze verwoesting was deels direkt te wijten aan de Japanners. Maar deels ook weerspiegelde deze een andere kant van de erfenis van de bezetting, namelijk de ontwikkeling van een op brede basis steunende en zich hevig verzettende beweging van Indonesische werkers. Blijkbaar liep het door HVA gevormde plantageproletariaat voorop in de beweging die het de maatschappij bijna tien jaar lang onmogelijk maakte de zaken weer volledig onder controle te krijgen. De jaarverslagen van de Maatschappij uit die tijd getuigen volop van verzet. In 1949 wordt melding gemaakt van de moord op drie Nederlandse employées. Het verslag klaagt over een nijpend gebrek aan arbeidskrachten op Java en Sumatra. Behalve de verwoesting van de plantages “bleken waardevolle materialen verdwenen te zijn” (*Jaarverslag 1949*, p.11).* Bij verschillende gelegenheden waren volgens de Maatschappij “de eisen zo onredelijk dat de belangrijkste bedoeling ervan scheen te zijn arbeidsconflicten en stagnatie te veroorzaken. Zulke verstoringen vonden trouwens inderdaad plaats en er werden ernstige verliezen geleden” (idem, p.14).

In 1950 werd melding gemaakt van de moord op nog eens drie Nederlanders. De bij de wet verplichte zeven-urige werkdag en veertig-urige werkweek die door de nieuwe onafhankelijke regering ingevoerd waren, blijken — zeker in die tijd — streng gehandhaafd te worden en blijken voor de campagneplantages “buitensporig hoge betalingen voor overuren” met zich mee te brengen (*Jaarverslag 1950*, p.11). Ex-republikeinse soldaten hadden, naar vermeld, de suikerfabriek in Srunie verwoest. Op andere plantages “komen rietbranden vaak voor en zijn de diefstallen van suikerriet talloos. Zo werd Ngadiredjo in juni ten gevolge van deze moeilijkheden gedwongen de campagne met twaalf dagen uit te stellen; Semboro waar sit-down-stakingen er al de oorzaak van waren geweest dat de begindatum uitgesteld was tot 17 mei, kon de campagne zelfs toen pas starten op 16 juli. Enige tijd lang konden deze beide molens slechts onregelmatig draaien omdat de arbeiders op aanstichting van hun vakbond weigerden overuren te maken, en zonder overuren is geen enkele suikerkampagne economisch mogelijk op basis van een zeven-urige werkdag” (idem, p.12). Op de tapioka- en vezelplantages kon de Maatschappij zelfs het land niet onder controle houden wegens ‘onwettige bezettingen’, “waarbij de bevolking tot haar daad was opgehitst door een plaatselijke boerenbond” (ibidem). En zo gaat het maar door: aanslagen op de bouw van spoorwegen, plundering, bezetting, vernieling van agaveaanplant en de ‘plundering’ van cassave. Op de palmolieplantages van Sumatra waren er algemene stakingen gedurende 63 dagen en deelstakingen gedurende 130

*De paginanummers betreffende de *Jaarverslagen* verwijzen steeds naar de Engelstalige *Annual Reports* van HVA. (red.)

Figuur 1. HVA, Uitgekeerde dividenden
1897-1979

dagen. Op de rubberplantages werd de productie volledig stilgelegd gedurende 27 dagen en waren er deelstakingen gedurende 81 dagen. Begin 1951 was er een langdurige staking op de Sumatraanse theeplantages met 'rampzalige' gevolgen waaronder verdere loonsverhogingen. Dat ging zo heel 1951 door en de Maatschappij klaagde over het gevaar van 'vernietiging' van de grootschalige landbouwondernemingen. Zo ook in 1952 met meer bezettingen, verwoesting van de oogst, diefstal van suikerriet en andere gewassen, stakingen en de 'rampzalige' toepassing van de veertig-urige week en zeven-urige dag. In 1953 zijn er klachten over onderling wedijverende vakbonden die "verschillende verstrekkende eisen naar voren hebben gebracht" en die "een latente toestand van onrust teweeg hebben gebracht onder de arbeiders die mede de oorzaak zijn geweest van verscheidene deelstakingen" (*Jaarverslag 1952*, p.12).

Langzaam voerde HVA zijn productie op: de suiker ging van 66.000 ton in 1951 naar 83.000 in 1957, vezels van 126 naar 1.600 ton op Java en van 10.700 naar 23.500 op Sumatra. De Sumatraanse palmolie en rubber namen geleidelijk toe, maar de productie van palmpit en thee bleef gelijk, terwijl de Javaanse tapioka- en rubberproductie zelfs daalde. De bewering dat deze omstandigheden ongunstig waren voor een accumulatie van *kapitaal* zou een understatement zijn. De faktor arbeid bleef sterk. Nieuwe loonsverhogingen werden geëist en binnengehaald. Stakingen en blokkades bleven de productie ophouden, vooral op Sumatra. 'Onwettige' bezettingen stonden de pogingen van de maatschappij in de weg om de plantages opnieuw in bezit te nemen.

Toen kwam in december 1957 bovenop dit massale verzet van arbeiders beschermende arbeidswetgeving en valutakontrolé, de laatste stap. In het kielzog van de strijd met Nederland over West-Irian nam de Indonesische regering het beheer van HVA over en nationaliseerde het bedrijf formeel in 1958. De onmiddellijke aanleiding was er een van territoriaal nationalisme, maar deze stap was het kulminatiepunt van de massale aktie tegen de produktiekontrolé door buitenlands kapitaal die de tien jaar sinds de onafhankelijkheid gekenmerkt had. In zijn boeken bepaalde HVA de waarde van zijn Indonesische investeringen op 29,4 miljoen Nederlandse guldens. De twintig jaren na de overname bleef dat slechts een formele klaim, die uiteindelijk in 1978 verkocht werd voor 7,8 miljoen gulden. Dit was alles wat er aan aktiva was overgebleven van tachtig jaar koloniale akkumulatie. Het traditionele hart van de maatschappij was uitgerukt. Wanneer alternatieve strategieën ontbroken zouden hebben, was het verhaal hier wel zo ongeveer afgelopen geweest.

Toch overleefde HVA, en wel omdat hij er tien jaar daarvoor in geslaagd was de koers naar nieuwe grond te verleggen. Al toen HVA Indonesië opnieuw binnenkwam in 1946, was het duidelijk dat de vooruitzichten niet gunstig waren. Zoals voor alle plantagematschappijen was het echter ook voor HVA een probleem dat het moeilijk is van land te veranderen. Plantages kunnen niet zoals materiaal en uitrusting willekeurig verscheept worden. Evenmin is het waarschijnlijk dat een nieuwe onafhankelijke regering — zoals die die in 1949 in Indonesië de macht overnam — goedkeurend toekijkt bij pogingen om mobiele bezittingen (fabrieken of kontanten) uit te voeren. Aangezien HVA slechts minimale aktiviteiten uitvoerde buiten Indonesië, leek het erop dat men vastzat. Maar in 1953 produceerde men suiker in Ethiopië en Ethiopië zou voor de maatschappij de reddende engel worden toen de reddingspogingen in Indonesië uiteindelijk gestrand waren.

Ethiopië 1951-1978

Ethiopië bezat alles wat Indonesië niet had. De drie barrières voor HVA's akkumulatie die in Indonesië ontstaan waren (verzet van de arbeiders, de onmogelijkheid vele plantages weer metterdaad in gebruik te nemen en de belasting- en valutarestrikties van een nationalistische regering), bestonden in Ethiopië niet. Voor grote gebieden van het Zuidethiopische platteland had de overgang van feodalisme naar kapitalisme nog niet plaatsgevonden. De arbeidskrachten waren vast verbonden met de grond en de plaatselijke landheren. De heren en hun landrechten waren verbonden met de monarch. En de monarch gaf — zoals alle absolutisten voor hem — onbepaalde steun aan nieuwe kapitaalvergaarden om zijn nog steeds feodale politieke bewind te versterken. De oorspronkelijke overeenkomst tussen Keizer Haile Selassie en HVA uit 1951 was een getrouwe weergave van het bovenstaande. Het beste land werd ter beschikking gesteld tegen een huur van nog geen US-dollar per

hektare voor de volledige pachtperiode van zestig jaar. HVA kreeg een plaatselijk monopolie (vijftien jaar lang zou geen andere suikerfabriek toegestaan worden binnen honderd kilometer van de HVA-plantages) en werd beschermd tegen goedkope importen door 'zodanige maatregelen als noodzakelijk zullen blijken teneinde HVA te beschermen tegen zulke oneerlijke competitie'. Er was een volledige belastingvrijdom van vijf jaar, daarna een vrijstelling van provinciale belastingen en er waren nauwkeurig omschreven voorzieningen om de vrije beweging van fondsen (inclusief het overmaken van winsten naar het moederland) over de valutagrenzen heen te garanderen. Bovendien — maar dat was niet opgenomen in het kontrakt — zou de Keizer een meedogenloos bewind uitoefenen over de arbeiders met middelen die in de jaren vijftig en zestig nog verfijnd zouden worden door de Amerikanen (en later de Israeli's).

Restte het probleem van de investering van het kapitaal. Volgens een van HVA's Ethiopische technisch managers die ik interviewde, kon uit de dossiers van HVA (Ethiopië) opgemaakt worden dat de oorspronkelijke fabriek in Wonji (of in het Awash-dal) gedeeltelijk was opgebouwd uit de ontvreemde delen van de Indonesische fabrieken. Dit werd bevestigd door een tweede technisch manager. We weten dat er vier fabrieken waren in Indonesië (Kentjong, Tegowangi, Kunir en Gunungsari) die nog in augustus 1951 herstelbaar werden geacht, maar waar later niets meer van vernomen werd. Tenminste een deel van de nieuwe vestiging schijnt dus gebouwd te zijn met behulp van goederen die in die tijd op de markt weinig meer dan schrootwaarde hadden. Het grootste gedeelte van de resterende uitrusting kwam van de Nederlandse fabrieksleverancier Stork. Over de waarde ervan wordt getwist. Een voor HVA gunstige schatting voor een fabriek in de orde van grootte van die van Wonji zou komen op 12,5 miljoen Ethiopische dollars (ES), maar een deel daarvan zou voor rekening gekomen zijn van de Indonesische onderdelen en een deel van Storks machinepark zou (volgens een Nederlandse technicus in Wonji) goedkoop ingekocht kunnen zijn als overtollige voorraad. De boeken van HVA's hoofdkantoren vertonen een teruggang in lopende aktiva (voornamelijk kasbiljetten en deposito's) van ongeveer 6 miljoen Ethiopische dollars in 1953 zonder een toename van betekenis van de passiva. Ook werd geen beroep gedaan op externe fondsen, noch in Ethiopië noch in Nederland. Deze cruciale internationale produktieverschuiving werd dus bereikt met een investering van relatief weinig geld (grotendeels gehaald uit de in Indonesië gemaakte geherinvesteerde winsten), aangevuld door een investering in natura. De nieuwe investering in Ethiopië was kort gezegd, gebaseerd op Indonesische meerwaarde.

Deze details over de oorspronkelijke financiering zijn van belang wegens het geschil in de discussie over imperialisme over de patronen van de meerwaardebeweging: is de derde wereld een uitlaat voor overtollig kapitaal of wordt de in de derde wereld geproduceerde meerwaarde meestal toegeëigend voor investering in de moederlanden. In HVA's geval was er zeker vijfenzeventig jaar lang sprake geweest van een gestage stroom van winst uit Indonesië naar

de aandeelhouders in het moederland. Maar in het geval van de expansie in Ethiopië kunnen we zien dat de belangrijkste beweging van kapitaal die was van een deel van de derde wereld waar de arbeid sterk was, naar een ander deel waar deze zwak was.

Financiering en winsten

De startfinanciering is ook belangrijk wanneer we op zoek gaan naar de bron van het kapitaal dat HVA in Ethiopië in de twintig jaar daar akkumuleerde. Uitgaande van 6 à 10 miljoen Ethiopische dollars bouwde de Nederlandse maatschappij een groep op met netto aktiva van 123,6 miljoen Ethiopische dollars in 1974, waarin zijn aandeel 81 miljoen Ethiopische dollars bedroeg (92 miljoen gulden) oftewel bijna driemaal de boekwaarde van al zijn Indonesische aktiva in 1958. Volgens de Ethiopische boeken van de maatschappij werd 38 miljoen Ethiopische dollars van dit aandeel buitenlands kapitaal bijgedragen als een netto toevloed van buitenlands kapitaal. Welke andere effecten de maatschappij ook had op de plaatselijke economie, hij zou een belangrijk kanaal blijken van buitenlands kapitaal voor akkumulatie. Volgens één studie echter was de netto balans van HVA's kapitaalbijdrage niet 38 miljoen Ethiopische dollars maar 5 miljoen Ethiopische dollars.² Dit verschil was gebaseerd op de volgende factoren:

1. een opgeblazen waardering van filiaalbezittingen.

Het is niet ongebruikelijk dat buitenlandse maatschappijen een projekt initiëren als filiaal, geheel in eigen bezit, en het vervolgens omzetten in een aparte maatschappij met een veel hogere kapitaalwaarde. Ook HVA begon zo zijn operaties met een filiaal in Wonji. In 1958 maakte dit filiaal zijn aktiva over naar een nieuwe maatschappij, HVA (Ethiopië), waarin HVA voor 80% deelnam en plaatselijk Ethiopisch kapitaal voor 20%. De aktiva van het filiaal werden geschat op 28 miljoen Ethiopische dollars. De Ethiopiërs droegen 5,6 miljoen Ethiopische dollars bij in cash, HVA stak het geld in eigen zak en droeg zijn 22,4 miljoen Ethiopische dollars bij in natura. Maar zowel kostenvergelijkingen met suikerfabrieken in andere delen van de wereld als HVA's eigen kostenramingen en een taxatierapport van een onafhankelijke accountant doen alle vermoeden dat het filiaal overgewaardeerd is. En dit geheel afgezien van de taxatie van de ontvreemde Indonesische bezittingen en van het feit dat enkele filiaalbezittingen betaald waren uit winsten van het filiaal zelf. Al deze factoren bij elkaar nemend schatte de studie dat HVA's netto bijdrage in buitenlands kapitaal in 1958 eerder 2 miljoen Ethiopische dollars bedroeg dan de 22,4 miljoen Ethiopische dollars die in de boeken opgevoerd worden.

2. Het overprijzen van machines.

Als onderdeel van de joint-venture overeenkomst in 1958 tekende de nieuwe Ethiopische maatschappij een overeenkomst met HVA volgens welke de moedermaatschappij onder andere het alleenrecht had de voor HVA(E) benodigde materiële goederen te kopen, inclusief de controle op transport, verzekering en behandeling (artikel 6). Hetzelfde recht werd opgenomen in de

service-overeenkomst die getekend werd tussen VHVAM en een andere joint-venture om een nieuwe plantage te ontwikkelen in Metahara in 1967. VHVAM had dus de beslissende stem over de import en prijs van de machines. HVA(E) bouwde in 1961-'62 een tweede fabriek in Shoa. Aan kapitaal kostte die 21,76 miljoen Ethiopische dollars. In een studie van 1969 achtte Tate en Lyle dit bedrag 6 miljoen Ethiopische dollars te hoog en zelfs de hoogste alternatieve schatting komt tot een overprijs van 3 miljoen Ethiopische dollars. Naar vermeld was de fabriek van Metahara ook te hoog geprijsd in vergelijking met de prijs voor suikerinstallaties op de wereldmarkt in die tijd.

3. Onbevestigde klaims op een lening in buitenlandse kapitaal.

De boeken van HVA(E) vermelden een lening in buitenlandse valuta van 13,16 miljoen Ethiopische dollars, waarvan 5 miljoen Ethiopische dollars werd verschaft in 1962. De vraag is of die lening werkelijk is opgenomen. De boeken van de Nationale Bank waarin alle geldbewegingen opgenomen zijn bevatten geen aantekening van lening in buitenlandse kapitaal voor 1962 (het eerste jaar waarin dossiers beschikbaar zijn). Voorts vertelde een HVA(E)-funktionaris mij dat de nieuwe fabriek gefinancierd was uit de winsten en reservefondsen van HVA(E), zoals overeengekomen was tussen VHVAM en de Ethiopische regering in 1958 (artikel 13). Zelfs al zouden buitenlandse fondsen zoals HVA zegt in de jaren 1960-'61 inderdaad zijn opgenomen, dan nog zou het maximum dat VHVAM had kunnen opnemen aan buitenlandse valuta (rekening houdend met 3 miljoen Ethiopische dollars aan overprijs), eerder 5,1 miljoen Ethiopische dollars zijn geweest, dan de 13,5 miljoen Ethiopische dollars waarop de buitenlandse lening uiteindelijk in 1962 werd gekapitaliseerd.

Een dergelijke twijfel bestaat ten aanzien van kapitaalbijdragen aan Metahara waarbij gesuggereerd wordt dat er geen nieuwe buitenlandse valuta werden ingevoerd vanuit VHVAM overzee. De dossiers duiden er wel op dat 2,3 miljoen Ethiopische dollars naar het moederland terugvloeide. Als we die aftrekken van de 2 miljoen Ethiopische dollars in Wonji en de 5,1 miljoen Ethiopische dollars in Shoa, levert dat een maximum bijdrage in buitenlandse valuta op van 4.8 miljoen Ethiopische dollars.

Ik hoop dat de lezer het geduld bewaard heeft bij deze details. Die heb ik enerzijds opgevoerd ter indicatie van de financiële mogelijkheden die openstaan voor multinationals. Maar anderzijds zijn deze details ook belangrijk voor het geschil over de geografie van de akkumulatie. Als we de cijfers van HVA accepteren, dan heeft HVA tussen 1952 en 1974 een positieve netto bijdrage geleverd aan de Ethiopische economie. Het verloop staat in figuur 2, daarin wordt getoond hoe het volgens HVA ingezette buitenlandse kapitaal steeg van 6 miljoen Ethiopische dollars in 1962 tot 81 miljoen Ethiopische dollars in 1974. Hiervan werd 38 miljoen Ethiopische dollars bijgedragen als nieuwe investering van buiten en de rest als geherinveesterde winst hoewel de nationale rekening doorgaans zelfs geherinveesterde winsten

opvoert als nieuwe 'inflow' die een 'outflow' compenseert. Als we de overgemaakte winst aftrekken van dit opgegeven binnenkomende kapitaal, krijgen we de opgegeven netto buitenlandse kapitaalstroom die we opgevoerd zien voor een bedrag van 4 miljoen Ethiopische dollars ook in 1974.

Als we in plaats daarvan het geografische akkumulatie-evenwicht beschouwen in termen van nieuw geïnvesteerd buitenlands kapitaal (dat staat voor meerwaarde geproduceerd door buitenlandse arbeid) afgezet tegen geëxporteerd Ethiopisch kapitaal (dat staat voor meerwaarde geproduceerd door Ethiopische arbeid), krijgen we een nieuwe lijn: de *effektieve netto buitenlandse kapitaalstroom*. Deze was in 1975 gestegen tot een negatieve stroom van 95 miljoen Ethiopische dollars. De tijd die benodigd is om een initiële investering van buitenlandse meerwaarde terug te betalen in buitenlandse valuta, noem ik de buitenlandse omslagtijd. Als we een initiële investering aannemen van 10 miljoen Ethiopische dollars in 1954, werd HVA's buitenlandse kapitaal in drie jaar omgeslagen en werd nog eens negen maal omgeslagen in de zeventien jaar daarna. Dit komt bij het bedrag van 81 miljoen Ethiopische dollars dat HVA binnen Ethiopië zelf had opgebouwd, en vormt nu de basis van de compensatieclaim die in buitenlandse valuta betaald moet worden. Zo'n omslagsnelheid betekent hoge winstmarges. De gepubliceerde cijfers van de HVA-groep in Ethiopië tonen echter uitsluitend bescheiden winsten na aftrek van belasting, gemiddels 12,8% op het ingezette kapitaal in de periode 1959-1974. Dat ligt rond het gemiddelde van de opgegeven resultaten voor de gehele industrie in Ethiopië en ligt grofweg in de lijn van de winsten in de internationale suikerindustrie in zijn geheel.

Maar als we de cijfers van het ingezette kapitaal wijzigen en de effectieve kapitaalbijdrage zoals hierboven beschreven in aanmerking nemen en als we ook de overgemaakte winsten in de vorm van managementhonoraria en winsten van HVA International in Ethiopië meetellen, dan stijgt de effectieve winstvoet na aftrek van belasting tot een jaarlijks gemiddelde van 27,2% over de gehele periode. Als een vaste marge is dat aanzienlijk en verklaart het HVA's verknochtheid aan Ethiopië.

De reden dat hoge winsten mogelijk waren is gelegen in het feit dat HVA de mogelijkheden heeft gerealiseerd die hun naar Ethiopië getrokken hadden: vruchtbaar land voor een minimale prijs, monopoliebescherming en goedkope, gedisciplineerde arbeid. Ik zal ze een voor een behandelen.

1. *Land*. HVA's plantages in Ethiopië behoorden tot de meest produktieve ter wereld. Ze bereikten ongeveer het dubbele van de karaïbische suikerriet-opbrengsten per geogoste hektare en 12% meer dan Peru; dat is een tweede plaats achter Hawaii in de internationale rangschikking van opbrengsten. Het percentage suiker dat uit het riet gewonnen werd, is in Ethiopië ook aanzienlijk hoger dan in het Karaïbisch gebied, zodat ook het aantal in een jaar geogoste metrische tonnen suiker Ethiopië een plaats geeft boven Peru, Mauritius, Puerto Rico en de Karaïbische producenten (*Hagelberg, pag. 138-143*; zie ook diverse *HVA*-jaarverslagen.).

2. *Monopolie*. Niet alleen was HVA de enige suikerproducent gebleven tot 1975, maar er werd ook tariefprotectie gehandhaafd voor deze 'intramarginale' producent, zodat importen op effectieve wijze tegengehouden zijn. Nu en dan was HVA's groothandelsprijs tweemaal zo hoog als de importprijs en zelden minder dan tweederde daarvan. Een officiële tariefstudie van 1972 noteerde een nominaal tarief van 73% op suikerimporten (Guisinger, tabel 2).

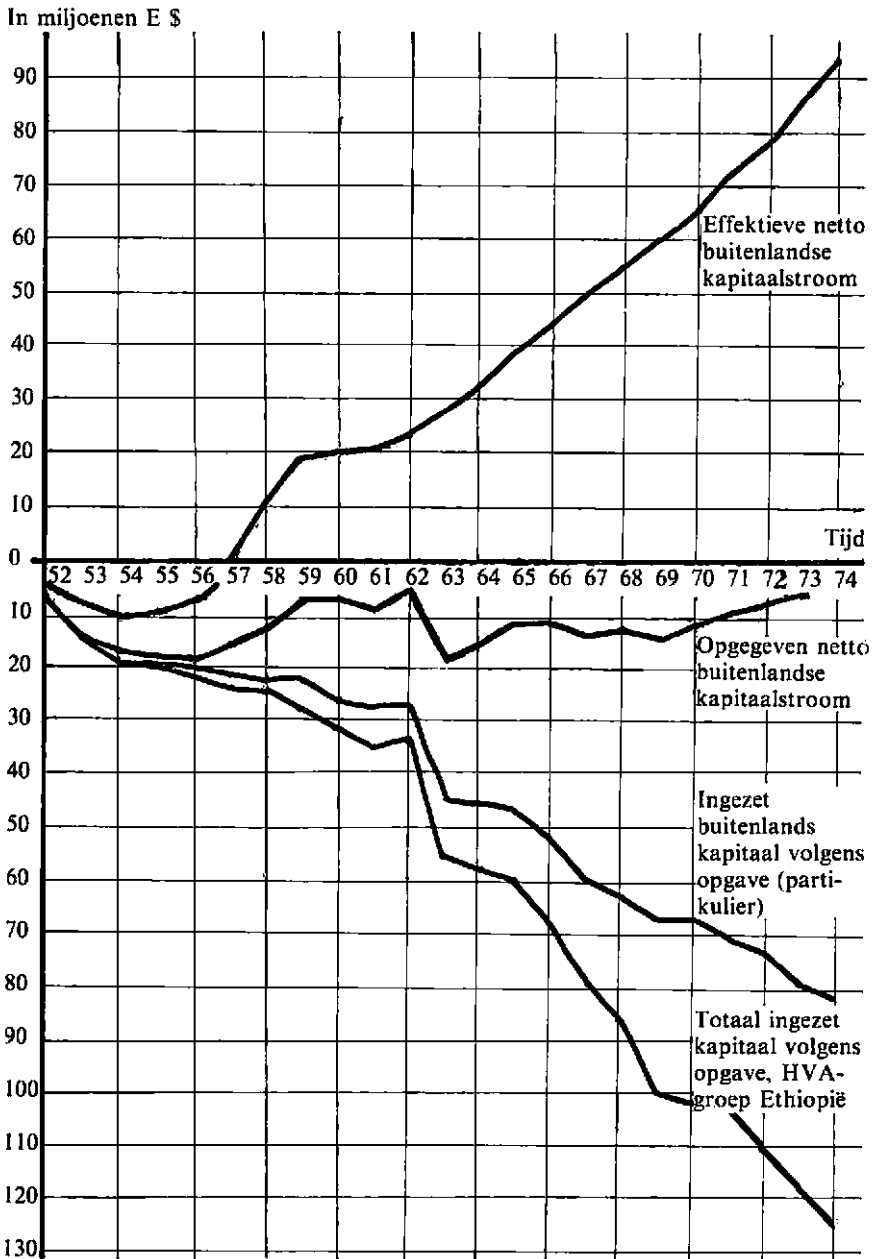
3. *Arbeidskracht*. Maar het belangrijkste van alles was dat HVA van het begin af aan een beleid gevoerd heeft om de arbeidersmassa verdeeld, onderworpen en slecht betaald te houden. De verdeel-en-heers-strategie vertoonde de volgende trekken:

a. Vanaf het begin volgde HVA een beleid van overpubliciteit ten aanzien van het beschikbare werk en de lonen met als gevolg dat er een overvloed aan arbeidskrachten was die werk zochten in en om de plantages. Nog in 1967 was van de bevolking op de Wonji/Shoa-plantages slechts 50% volledig aangesteld, 40% had twee of drie dagen werk in de week en 10% was volledig werkloos. Dit moedigde een felle concurrentie om banen aan, vaak elke dag opnieuw.

b. HVA heeft arbeidskrachten gezocht uit gebieden die weinig andere mogelijkheden voor betaald werk hadden. In de periode van opbouw werden arbeiders gerekruteerd uit de provincies Addis Abeba, Nazareth en Arussi, maar in 1952 had HVA zijn rekruteringscampagne verschoven naar de provincie Sidamo in het zuiden waarvandaan HVA dikwijls arbeiders overplaatste naar het arbeidersreservoir op de plantages. Naar de plantagemanager van Wonji mij vertelde, werden zelfs in 1976 nog de seizoenarbeiders gerekruteerd uit de plattelandsgebieden van het zuiden waar meer aanbod dan vraag was en waar de maatschappij de sollicitanten dwong tot een hele reeks van gezondheids- en andere tests alvorens ze naar de plantages over te brengen. De zogenaamde seizoenarbeider is in feite acht tot tien maanden per jaar van huis en moet dan weer naar werk solliciteren aan het begin van het volgende jaar. De plantagemanager schreef de geringe mate van arbeidsonrust in Shoa/Wonji toe aan deze screening, in tegenstelling tot Metahara waar "iedereen die op kwam dagen werk kon krijgen". Het screenen van arbeiders, hen overbrengen naar het werk ver weg van hun families gedurende een groot deel van het jaar, door de Maatschappij onderbrengen in overvolle accommodatie en dan weer terug sturen naar huis, bereid opnieuw dienst te nemen op dezelfde voorwaarden, is een strategie ter disciplineren van arbeiders die een lange geschiedenis heeft over de hele wereld en ook in het huidige West-Europa.

c. *Kontraktarbeid*. Jarenlang huurde HVA arbeidskrachten in middels tussenpersonen die Capos genoemd werden. De arbeider had de formele status van een 'onafhankelijke kontraktpartner' en placht kontrakten te sluiten met de Capos voor gespecificeerde taken. Gezien de relatief geringe hoeveelheid werk op de plantages leidde dit tot een systeem van koop en verkoop van banen. Loonbetalingen aan arbeiders werden teruggegeven aan

Figuur 2. HVA's omslag van buitenlands kapitaal in Ethiopië

Capos die er hun deel vanaf namen, een deel voor de veldassistent en een deel voor de arbeiders-'spaarvereniging' waarin zowel de Capos als de veldassistent belangen hadden. Het overgebleven gedeelte werd dan verdeeld onder de arbeiders die werkelijk gewerkt hadden. Volgens een vakbondsbestuurder was het gevolg dat "de arbeider gedwongen werd minder dan een kwart te ontvangen van wat hem eigenlijk betaald had moeten worden, zelfs onder HVA's lage lonen-systeem". Het dwarsbomen van een Capo had tot gevolg dat een arbeider gediskrimineerd werd bij de volgende 'inhuur'. Deze band werd verder versterkt door het feit dat veel winkels op de plantage (56 in 1967) gepacht werden via de veldassistenten, die hoge prijzen berekenden en door het Caposysteem en de dreiging met sluiting arbeiders konden dwingen in deze winkels te kopen.³

d. De maatschappij gebruikte en gebruikt waar mogelijk nog steeds een systeem van stukloon en bonussen. De arbeider wordt zijn eigen voorman, gedisciplineerd door de taak en de stopwatch. De macht van de onderneming is gelegen in de vaststelling van de taak en in de inspectie van de resultaten. Jarenlang was het voor de HVA-arbeiders moeilijk een van beide aan te vechten: ze werden ooit zelfs betaald naar het gewicht van het gekapte riet, maar kregen niet de gelegenheid het op de weegschaal zelf te controleren.

e. HVA heeft voortdurend gestreden tegen het opzetten van vakbonden op de plantages. In de jaren vijftig waren de belangrijkste arbeidersorganisaties zelfhulpverenigingen die bekend stonden als de IDIR's. Ze ontstonden al spoedig nadat de fabriek in bedrijf gesteld was, boden hulp aan arbeiders bij ziekte, dood of wegzending van het werk en vormden tevens een middel om elkaar in georganiseerd verband te ontmoeten. In Wonji kreeg een IDIR-lid bij ontslag van zijn werk 4.000 tot 6.000 Ethiopische dollars en dergelijke voordelen leidden tot een gestage groei van het aantal leden en van de financiële kracht. HVA brak deze groei door een grote groep arbeiders tegelijk te ontslaan. De IDIR viel ten gevolge hiervan uit elkaar (zie o.a. Yohannes). De IDIR werd nieuw leven ingeblazen in 1959 en speelde een belangrijke rol in de staking die dat jaar plaatsvond in Wonji, en in de arbeidersakties in Wonji van 1961. Toch vormde het karakter van een vriendenkring vaak een belemmering van het vermogen om akties te organiseren en te leiden. Vandaar de poging om een vakbond op te zetten door de arbeiders in Wonji, een poging die op hevig verzet van de HVA stuitte, maar uiteindelijk gesanktioneerde werd na voortdurende arbeidersakties in 1962. Vandaar ook dat HVA daarna de IDIR's voortrok ten opzichte van de vakbonden zoals bijvoorbeeld bij de bouw van een kerk in Wonji in 1966. Op de plantage deden de arbeiders in 1965 een oproep om zich bij de belangrijkste bond van Wonji/Shoa aan te sluiten, maar HVA bracht het bezwaar in dat de arbeiders geen employées van HVA waren (immers 'onafhankelijke kontraktpartners') en dat het daarom niet wenselijk was dat te doen. Toen de regeringsautoriteiten geregeld hadden dat de arbeiders zich bij de vakbond konden aansluiten, bleven het Caposysteem en het anti-vakbondsbeleid van HVA het voor de bond moeilijk maken om effectief te

organiseren, door diskriminatie van vakbondsleiders als het om banen ging, door arrestatie van vakbondsleiders door een politiemacht die — indirect — betaald werd door en onderdak kreeg van HVA.

f. Toen het tenslotte duidelijk was dat de bond doorging, probeerde HVA zijn invloed in te dammen door mechanisering. Op de Wonji-plantage voerde men een oogstlaadsysteem in ondanks demonstraties van arbeiders bij de maatschappij en bij de Keizer, en toen deze demonstraties geen succes hadden (44 van de leidende vakbondsmensen werden zonder compensatie ontslagen), voerde het bedrijf nog meer machines in om het riet te bemesten, op te vorken en te laden. Al met al werd het aantal seizoenarbeiders op de plantages teruggebracht van 7.000 tot 1.200. In de fabrieken was de belangrijkste stap de aanschaf van kapitaalintensieve machines in Metahara. Als reden daarvoor noemde HVA de arbeidsomlusten op de bestaande plantages in de jaren zestig. "Op basis van de ervaring in Wonji en Shoa en recente ontwikkelingen in de suikerengineering en -technologie over de hele wereld is een fabriek ontworpen die uitgerust zal worden met de modernste installatie" (aandelenprospektus van HVA(M) 1968). Ten gevolge daarvan kende Metahara al in 1971 een jaarlijkse opbrengst per permanente werknemer van 42 ton per arbeider; dat was in Wonji en Shoa 20 ton per arbeider in datzelfde jaar.

Het gevolg van deze politiek met betrekking tot de arbeidskracht was een geschiedenis van afnemende lonen op de plantages, verslechterende arbeidsomstandigheden en een steeds langer wordende werkdag. De vakbond zag de situatie in 1967 als volgt: "Vroeger was iedere arbeider toegewezen aan een Capo, maar nu staat iedere arbeider 's ochtends op, neemt zijn gereedschap mee, niet zeker van werk, gaat van de ene Capo naar de andere om een baan te vragen en gaat in vele gevallen naar huis terug zonder werk. Rietkappers die niet onmiddellijk werk hadden kregen doorgaans 0,50 Ethiopische dollars per dag tot ze werk hadden en 2,00 Ethiopische dollars wanneer de kapperiode voorbij was, plus transport naar de plantages en weer terug naar huis (...) Eens kregen kappers identifikatiepasjes, maar HVA-Ethiopië schafte dit systeem af en stelde zo de rietkappers bloot aan afpersing door de Capos. Transport naar het rietveld en drinkwater werd ooit door de onderneming verzorgd, later werd dit afgeschaft. De werkdag is verlengd tot veertien à zestien uur per dag (...). Tussen 1953 en 1965 werden de lonen op de plantages langzamerhand teruggebracht tot een punt waarop ze veel minder dan de helft waren van die in 1953". De eisen die de veldarbeiders onafhankelijk van elkaar stelden na wilde stakingen in 1967, geven de omstandigheden weer die HVA had opgedrongen: "We moeten werk krijgen (...) we moeten medische voorzieningen krijgen (...) we moeten als arbeiders erkend worden door registratie (...) we moeten vaste werkuren hebben (...) we moeten vaste dagelijkse porties krijgen (...) overwerk moet betaald worden (...) alle winkels en drankzaken op de plantage in handen van de arbeiders omdat ze voor hun welzijn opgericht zijn (...) rietkappers moeten vier maanden loon krijgen (...) de Maatschappij moet stoppen met de propaganda die ze over het land

verspreidt over de beschikbaarheid van banen, waardoor er meer arbeidskrachten zijn dan nodig (...) we moeten een verbindingsofficier met de regering krijgen die ons lijden zal verlichten (...) er moet een einde komen aan de oneerlijke gevangenneming door de politie (...) voor werk dat uitgevoerd wordt in het donker en op afgelegen plaatsen moet transport en licht ter beschikking gesteld worden (...) watervoorziening gedurende werkuren".³ Zoals een munt een hele sociale geschiedenis met zich meedraagt, zo ook deze eisen. De relaties tussen Nederlands kapitaal en Ethiopische arbeid waren niet uitsluitend technisch van aard zoals konventionele ekonomen het zouden willen, ze waren ook maatschappelijk. HVA stond voor de taak zijn beheersing van de arbeid te reproduceren door arbeiders, weggerukt uit hun eigen volk en uit het ritme van het platteland, te onderwerpen aan de tijdsekonomie van het kapitaal. Zodoende vormde men met succes een nieuw reservoir van meerwaarde om naar Europa over te brengen. Maar HVA vormde ook een pioniersaat dat de produktieverhoudingen zelf waarop hij als kapitalistische maatschappij was gebaseerd, zou uitdagen. De Ethiopische revolutie was niet simpelweg een revolutie van HVA-arbeiders. Het was een meer algemene opstand binnen het leger, in de steden en op het zuidelijke platteland tegen het feodale absolutisme en het daarmee verbonden privé-kapitaal. Maar het funktionieren van HVA speelde geen geringe rol in dit konflikt. Het was de eerste grootschalige plantage van deze grootte in Ethiopië zelf. Deze was in het begin van de jaren zeventig goed voor 30% van alle industrieproductie en had wel een vijfde van het Ethiopische proletariaat (afgezien van Eritrea) in dienst. Door de strijd van zijn arbeiders voor rechten in de produktie — samen met die van de spoorwegarbeiders — kreeg HVA een pioniersfunctie in de konfrontatie van de Ethiopische arbeiders met het kapitaal en met het keizerlijke regime. In de revolutie zelf speelden de HVA-arbeiders een opvallende rol — niet in het minst in de zuidelijke plattelandsgebieden vanwaar velen afkomstig waren. Evenals in Indonesië maakten de akties van de HVA-arbeiders een onderdeel uit van een bredere beweging die ertoe leidde dat een nieuwe regering aan de macht kwam. Evenals in Indonesië werd HVA genationaliseerd. In Ethiopië waren de voorwaarden van nationalisering onzeker. Het zag er een tijd lang naar uit dat HVA en minderheidsaandeel zou overhouden. HVA bleef de plantages en fabrieken beheren en tekende in 1976 een nieuwe aankoop- en service-overeenkomst voor twee jaar. In 1978 werd deze niet vernieuwd en de laatste Nederlandse werknemer verliet het land.

Vijf jaar lang heeft HVA nu kompensatie geklaamd voor zijn bezittingen die te boek staan voor 92 miljoen gulden. Via de Nederlandse regering heeft HVA druk uitgeoefend op de Wereldbank om deze kompensatie zeker te stellen en naar verluid heeft de Wereldbank in januari 1980 bedreigd aan nieuwe leningen aan Ethiopië de voorwaarde te verbinden van een adekwate kompensatie voor de genationaliseerde firma's. De Ethiopiërs echter zijn op

de hoogte van de verbintenis tussen HVA en de afgezette keizer die HVA in staat had gesteld zijn bezittingen op te bouwen uit geherinvesteerde monopoliewinsten, en beseffen ook HVA's onderdrukking van de arbeiders en zijn rekenpraktijken en zijn dus begrijpelijkerwijs traag met hun antwoord.

De nieuwe multinational 1968-1981

Van 1958 tot 1968 was HVA bezig zijn positie in Ethiopië te consolideren. De expansie was daar gekoncentreerd. De aanzienlijke winstovermakingen werden gebruikt om de uitgaven van het hoofdkantoor te dekken en om dividend uit te keren. In feite werden tot 1969 alle winsten die opgegeven werden in de rekeningen van de moedermaatschappij, verdeeld. Expansie in Brazilië en in Nederland was beperkt, zowel naar omvang als winstgevendheid. Rond deze tijd echter gingen andere suikermultinationals over tot herstructurering met het oog op gevaren gelijk aan die welke HVA in Ethiopië wachtten. Ze verminderden hun afhankelijkheid van land. Vier tendensen waren duidelijk:

- a. verticale integratie die suikerproductie, machineproductie en dikwijls de productie van bijproducten samenbracht;
- b. de ontwikkeling van technische, management-, inkoop- en marketing-diensten ten koste van verdere ontwikkeling van de plantages;
- c. een overgang op handel;
- d. diversifikatie in de richting van geheel nieuwe terreinen.

HVA's probleem was gebrek aan geld. In 1968 bedroeg het totaal van zijn liquide middelen minder dan 6 miljoen gulden en in 1974 minder dan 1 miljoen. Niettemin trachtte HVA tien jaar lang voortdurend andere richtingen in te slaan en hanteerde daarbij de volgende strategie:

1. Overgang van eigen bezit naar het leveren van know-how (in de vorm van 'feasibility-studies', 'commissioning' van en supervisie over nieuwe projecten, management en specialistische consultancy-diensten, marketing, training en internationale inkoop. *)

HVA verhoogde het aantal consultants op het hoofdkantoor van 15 à 20 in 1958 tot ongeveer 50 in het midden van de jaren zeventig en tot meer dan 100 in 1979. Eenzelfde stijging was er in het aantal professionals die in projecten overzee werkten: in 1979 waren het er 93 tegen 50 in 1974.

2. De overgang naar de levering van know-how impliceerde zowel een produkt- als een geografische spreiding. Binnen Ethiopië zelf beheerde HVA de ontwikkeling van de thee­kultuur, tuinbouw en veeteelt. Elders had men uitgebreide palmolieplantages opgezet evenals de productie van thee, vruchten en groenten (inklusief fabrieken die vruchtesap en tomatenpuree

*Zie de verklarende woordenlijst

produceerden) en meer recentelijk pluimvee- en zuivelprodukten voor het Midden-Oosten. Sommige van deze, zoals palmolie en thee (en suiker natuurlijk) waren gewassen die HVA al verbouwde in Indonesië. Andere waren moderne agro-industriële projecten. Maar op alle waren gelijke technieken van plantagebouw en management van kleine telers van toepassing, technieken van irrigatie en commercieel beleid en technieken om de arbeiders te disciplineren. Dit was dus een horizontale diversifikatie die gepaard ging met een geografische spreiding en een toename in de levering van management en technologie aan suikerprojecten. De omvang van de expansie wordt getoond op de bijgevoegde kaart, die van toepassing is op het midden van de jaren zeventig.

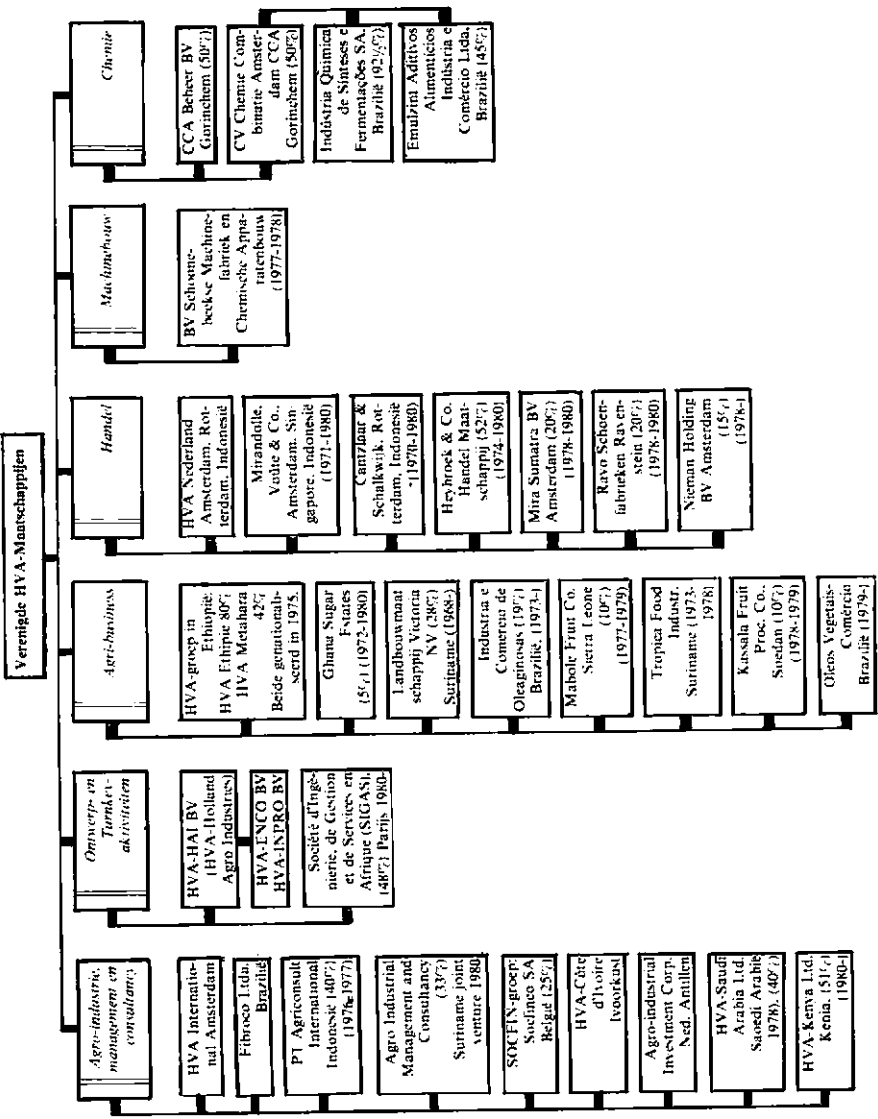
3. HVA ontwikkelde zijn handelsbelangen die altijd een beperkt onderdeel van de zaken hadden gevormd, door tussen 1970 en 1974 drie Nederlandse handelsfirma's te kopen. Die waren alle betrokken bij de produktenhandel: konsumptieoliën en kakao, specerijen en ook mest en chemicaliën. In de woorden van de maatschappij: "Het bredere assortiment van produkten dat onze handelsactiviteiten nu omvatten, brengt een betere verdeling van onze risico's met zich mee en vormt een breder draagvlak voor onze overheadkosten" (*Jaarverslag 1971*, p.18).

4. Tenslotte probeerde HVA vertikaal te integreren in productieactiviteiten die met suiker te maken hadden. In 1962 had HVA een meerderheidsaandeel gekocht in een kleine Braziliaanse fabrikant van gistprodukten en derivaten ervan uit suiker en melasse. In 1963 werd een middelgrote Nederlandse firma opgekocht die melkzuur en -derivaten produceerde met suiker als basisgrondstof. In 1968 werd besloten tot een fusie van deze belangen met een andere Nederlandse producent van suikrochemische produkten, de CSM, en werd een 50/50 joint-venture gevormd die CCA (Chemische Combinatie Amsterdam) heette; opvallend genoeg gaat deze fusie gepaard met een samenvoeging van de researchlaboratoria van beide partners.

HVA kon echter niet op tegen zijn internationale rivalen waar het de integratie met machineproducenten betrof. De belangrijkste Nederlandse fabrikant van suikerinstallaties, Stork, ging een horizontale fusie aan met een van de belangrijkste Nederlandse machinefabrikanten, Werkspoor. Hoewel HVA in staat was samen te werken met een Belgische producent van suikerinstallaties, Ateliers Belges Réunies, voor een belangrijk turnkey-project in Zuénoula in Ivoorkust in 1977, is deze relatie niet gekonsolideerd en de overname door HVA van een noodlijdende producent van materieel voor de chemische en voedselverwerkende industrie in datzelfde jaar was een ramp.

Figuur 3. HVA in de jaren 1970-1980.*
per 31-12-80

* 100% bezit tenzij anders
vermeld.

De verandering in HVA's internationale structuur is te zien in figuur 3, en zijn geografische structuur in de tabellen 1 en 2.

Tabel 1. HVA: Verandering in de speiding van het ingezette kapitaal 1958-1978, in miljoenen gulden.

	1958-'59		1968		1978	
	f	%	f	%	f	%
Ethiopië	33,9	81	85,0	74	92,2	69
Nederland	5,0	12	25,3	22	29,2 ²	22
waarvan:						
Management/Consultancy					10,1 ³	8
Chemie					10,5	8
Handel					8,7	7
Overig Buitenland	3,0	7	4,2	4	12,2 ³	9
Totaal Kapitaal van HVA-Groep	41,9	100	114,5	100	133,7	100

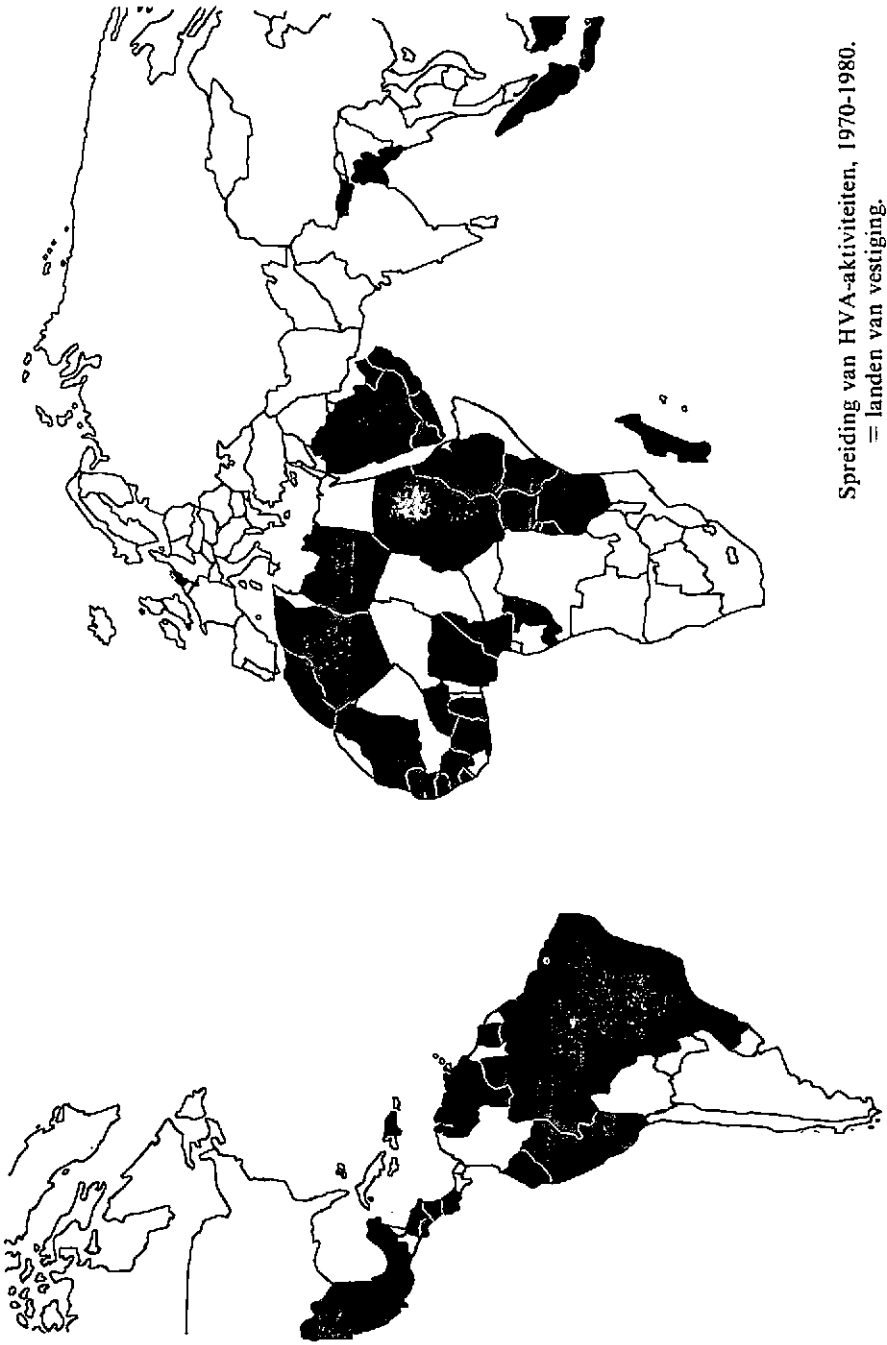
Bron: *Jaarverslagen*

Tabel 2. HVA: Ontwikkeling van de geografische spreiding van onroerend goed, fabrieken en machines 1958-1978, in miljoen gulden.

	1958-59		1968		1978	
	f	%	f	%	f	%
Ethiopië	31,2	95	125,4	91	92,2	87
Nederland	1,6	5	8,7	6	10,9	10
Overig	—	—	5,0	4	2,8	3
Totaal	32,7	100	138,1	100	105,9	100

Bron: *Jaarverslagen*.

Omdat hij samenviel met de toenemende internationale economische crisis van de jaren zeventig was HVA's poging om het zwaartepunt van zijn bezittingen en arbeidskracht te verleggen naar de basis in het moederland problematisch. Er vond vertraging plaats; deels door gebrek aan cash, deels door de late start van de herstructurering van zijn suikeroperaties en deels ook door de rampzalige uitwerking van enkele van zijn nieuwe activiteiten. De zaken in management en consultancy waren in één opzicht succesvol geweest. Tegen het midden van de jaren zeventig leidde HVA naast zijn Ethiopische activiteiten twee grote suikerplantages in Tanzania, herstelde de suikerindustrie in Ghana, vestigde drie grote suikerfabrieken in Soedan.

Spreiding van HVA-activiteiten, 1970-1980.
= landen van vestiging.

droeg bij aan het herstel van suikerinstallaties in Indonesië, beheerde een belangrijke theeplantage in Kenia, een grote palmolieplantage in Brazilië en nog een in Suriname, samen met tal van andere studies en consultancy's. Al met al had HVA gewerkt in 29 landen: in 23 daarvan op het gebied van suiker, in 11 van fruit en groenten, in 6 van palmolie (alle in Latijns-Amerika) en in 5 van thee. Aan het eind van de jaren zeventig had HVA een steunpunt opgericht in de consultancymarkt van het Midden-Oosten en sloot contracten in Jemen, Dubai, Oman, Saoedi-Arabië, Algerije, Egypte en Lybië, en zette zijn expansie voort in Afrika, Latijns-Amerika en in mindere mate in Azië.

Zoals een employé me duidelijk maakte, is het probleem echter hoeveel tijd je kunt berekenen voor consultancywerk, en er zijn dus enge grenzen aan de winsten die gemaakt kunnen worden als uitsluitend know-how wordt overgedragen. Hier brak de niet gelukte verbintenis met een machineleverancier HVA in het bijzonder op. Naarmate het belang van turnkey-kontracten toeneemt (en in 13 van de 22 landen waaraan HVA technologie leverde was sprake van een turnkey-kontract), moet HVA in zee gaan met onafhankelijke machineleveranciers waar aldus de employé het grote geld verdiend wordt. In 1977 klaagde HVA dat "de resultaten van onze activiteiten in management en consultancy onverwachts achtergebleven zijn" (*Jaarverslag 1977*). In 1979 kondigde HVA voor de eerste keer aan dat de operationele winst uit de agro-industriële sektor (inclusief minderheidsaandelen) 1,8 miljoen gulden bedroeg. Dit zou vergeleken moeten worden met de geschatte winstovermakingen uit HVA's Ethiopische belangen in 1973 — het jaar vóór de revolutie — van 13,4 miljoen gulden. De levering van know-how aan de derde wereld was — althans vooralsnog — duidelijk een onvoldoend winstgevend alternatief voor de groep. De twee andere niveaus van diversifikatie waren zelfs nog minder profijtelijk geweest. De drie handelsondernemingen die HVA tussen 1970 en 1974 had overgenomen, leden na aanvankelijk profijt getrokken te hebben van prijsstijgingen in het midden van de jaren zeventig, ernstige verliezen aan het eind van 1977 en in 1978. De maatschappij klaagde over de neergang van de distributiehandel in sommige produkten als gevolg van de verticale integratie en over hevige schommelingen in de marktprijzen, met name bij thee en koffie. In 1978 kondigde HVA een verlies aan van 6,7 miljoen gulden in de produktenhandel en nog eens 1,1 miljoen gulden verlies in 1979. Hoewel een van HVA's minderheidsaandeelhouders in 1979 met geld en een managementkontract voor de handelsbelangen te hulp kwam, werden alle drie de handelsmaatschappijen in 1980 verkocht.

Wat betreft de chemische joint-venture CCA konden de inkomsten van deze maatschappij tot 1974 de afschrijvingslasten niet eens dekken. Toen de EEG daarna ook nog zijn speciale steun aan sukro-chemische producenten introk, verdwenen de laatste vooruitzichten op verbetering van de resultaten. In 1979 trachtte HVA daarom (tevergeefs) zijn aandeel in CCA te verkopen.

Dat de poging tot diversifikatie zonder succes gebleven was, werd duidelijk in 1976 toen de maatschappij — na het wegvallen van de Ethiopische winsten —

voor het eerst sinds 1947 niet in staat was een dividend uit te keren, en sindsdien is nooit dividend meer uitgekeerd. In 1978 kondigde HVA een verlies aan van 15,3 miljoen gulden (buiten Ethiopië ingezet kapitaal 41,5 miljoen), daarbij inbegrepen de handelsverliezen (6,7 miljoen), de verliezen door de mislukte poging een machinefirma te redden (2,9 miljoen), voorzieningen voor dubieuze debiteuren in consultancyprojecten (1,7 miljoen), verwervingskosten voor turnkey-operaties (2,0 miljoen) en kosten van afvloeiingsregelingen (1,7 miljoen). De poging tot samenwerking met een Belgische agro-industriële onderneming (Soc Fin) in 1973 kon de maatschappij niet redden. De effectenbeurs devalueerde opnieuw de aandelen (HVA-aandelen zijn alleen voor gokkers, zei een financieel commentator). In 1979 werd de beslissing genomen om alle belangen buiten de agro-industriële sektor te verkopen en dat betekende "een einde aan de diversifikatie waarop internationaal aangestuurd was in voorgaande jaren" (*Jaarverslag 1979*, p.6). Dit was ook het jaar waarin HVA zijn hoofdkantoor verkocht om het geld bij elkaar te krijgen om nieuwe agro-industriële orders te verwerven.

Aan twee kanten bestaat er nog hoop. In de eerste plaats hoopt HVA alleen of als onderdeel van een grotere groep de verkoop van know-how te kunnen uitbreiden en zijn winsten te vergroten door deze know-how te verkopen 'als onderdeel van een pakket'. HVA's inspanningen bewegen zich nu in deze richting, met name in de nieuwe turnkey-projecten. Het suikerproject in Ivoorkust dat op het moment afgerond wordt, heeft voor HVA een oorspronkelijk geschatte omzet van 250 miljoen gulden. Het irrigatieproject in Bura in Kenia wordt geschat op 50 miljoen. Het turnkey-project voor een pluimveebedrijf in Saoedi-Arabië, overeengekomen in september 1980, gaat 57 miljoen kosten, terwijl de kontrakten voor twee zuivel- en pluimveekomplexen in Libië (februari/juni 1981) geschat worden op elk 300 miljoen en werk betekenen voor 30 tot 80 werknemers. Ter uitvoering van de projecten werd een joint-venture aangegaan met het bouwconcern *Boskalis Westminster*.

De tweede hoop is gelegen in de Ethiopische klaim. Of de druk van HVA, de Nederlandse regering en de internationale bankwereld Ethiopië zal dwingen te betalen is moeilijk te schatten. Veel zal ervan afhangen hoe de politieke krachten in Ethiopië en Nederland reageren wanneer de financiële, politieke en arbeidspraktijken van HVA in Ethiopië aan het licht komen.

Van land naar technologie

HVA is één firma, niet een volledig economisch systeem. Maar in de makro-economische geschiedenis van twee landen, Indonesië en Ethiopië, heeft HVA een belangrijke rol gespeeld, terwijl hij in een derde land, Nederland, meer dan tachtig jaar behoorde tot de toonaangevende koloniale firma's. Deze bedrijfsbiografie bevat daarom patronen en tendensen die van een ruimer belang zijn. Deze biedt in zekere zin een uitzicht op het imperialisme.

het oude zowel als het nieuwe.

Wat betreft het oude imperialisme betekent het feit dat HVA zich op enkele landen concentreerde, dat we met enige precisie kunnen speuren naar de bronnen en het gebruik van het kapitaal van de onderneming. Tot 1970 was bijna het gehele kapitaal afkomstig uit Indonesië of Ethiopië. Het deel ervan dat terugvloede naar het moederland, werd gebruikt om het dividend te betalen (en enkele kleine onkosten van het hoofdkantoor). Aangezien HVA's aandeelhouders doorgaans kleine investeerders waren, mogen we aannemen dat de dividenden werden gekonsumeerd in plaats van opnieuw geïnvesteerd. De winsten die HVA inhiel voor investering werden bijna alle geakkumuleerd in Indonesië of Ethiopië. En zo werd de meearbeid die door arbeiders in de twee landen geproduceerd werd, toegeëigend door HVA en dan opnieuw aan die arbeid gekoppeld als een vreemde kracht die de voortdurende onderschikking van de arbeid waarborgde. Het was niet slechts de beheersing door het kapitaal die gereproduceerd en uitgebreid werd maar de beheersing door *buitenlands* kapitaal. De compensatie-eisen die HVA aan Indonesië en Ethiopië stelde kwamen neer op eisen om kapitaal uit te voeren dat door de arbeid van die twee landen geproduceerd was.

Wanneer we op speurtocht gaan door de geschiedenis van de kapitaalakkumulatie van één firma, kunnen we verder gaan dan de statische en oppervlakkige beschrijving van buitenlands kapitaal als van arbeid onafhankelijke waarde die als rechtvaardige beloning aanspraak kan maken op het marginale produkt dat deze aan de produktie bijdraagt. In het geval van HVA kunnen we zien dat het 'buitenlandse kapitaal' van de firma niets anders was dan de omzetting van de meearbeid van inheemse arbeiders. Dit moedigt ons tevens aan om het oude imperialisme niet alleen op te vatten in termen van de *geografische* verdeling van kapitaal en winst. Vanuit dat gezichtspunt waren de internationale kapitaalstromen binnen HVA zeer sterk ten gunste van de moederlanden. Zijn operaties konden geenszins beschouwd worden als een uitlaat voor surpluskapitaal geproduceerd in de ontwikkelde landen. Maar als we het imperialisme bezien in termen van het geografische patroon van *akkumulatie*, is het eerder de derde wereld dan de eerste waar nieuwe investeringen plaatsvinden.

De overduidelijke reden voor deze herinvestering was de hoge winstvoet. Maar ook deze moet verklaard worden. Wat deze case-study heeft aangetoond, is dat een algemene verklaring die berust op de lage lonen of de goedkope grond in de derde wereld, niet adequaat is. Loonarbeid heeft evenals de moderne vorm van grondbezit een geschiedenis. Deze moet in het leven geroepen worden en als dat eenmaal gebeurd is, kent hij zijn eigen dynamiek en tegenstrijdigheden. Het gaat hier niet om 'exogene' variabelen. Als er ergens voor accumulatie geschikte voorwaarden geschapen kunnen worden, moeten ze ook herschapen worden. In Indonesië werd dat steeds moeilijker, zodat HVA het land verliet en de gunstige voorwaarden opnieuw 'schiep'. Wanneer je deze voorwaarden als exogeen beschouwt, algemeen geldend voor de derde wereld als geheel, betekent dat dat je het zicht verliest op de

manier waarop het imperialisme deze voorwaarden verandert, en één deel van de derde wereld gebruikt om het verzet van de arbeid in een ander te verzwakken. Akkumulatie is de onafhankelijke variabele, niet de lonen, de staat of het klimaat.

Anders gezegd: akkumulatie is niet uitsluitend een kwestie van investering van kapitaal in specifieke vormen van produktie. Hoe vaak wordt tegenwoordig de industrialisatie van de derde wereld niet zo opgevat? Het is veeleer de *akkumulatie van kapitaal als een maatschappelijke verhouding*. Voor zover het HVA betreft, kunnen we spreken van 'oorspronkelijke akkumulatie' in Indonesië en Ethiopië, want HVA trad tegelijkertijd op als de schepper van een plattelandsproletariaat en als bedrijf dat meerarbeid omzet in meerwaarde en dus in kapitaal voor verdere akkumulatie. En als we het imperialisme in laatste instantie opvatten als de manier waarop internationale klassenverhoudingen worden gereproduceerd, kunnen we zien hoe HVA niet alleen het derde-wereld-proletariaat uitbreidde, maar ook zichzelf uitbreidde als produktief kapitaal en ten dienste stond van de konsumptie (en dus reproductie) van een hele menigte van couponknippers in het moederland.

Zo'n beschouwingwijze van het 'oude' imperialisme zal ons naar ik hoop helpen het 'nieuwe' naar waarde te schatten. Toen het proletariaat in de periferie eenmaal in het leven geroepen was, kon het HVA op twee manieren weerstreven. In de eerste plaats kon het de onderneming rechtstreeks aanvallen door stakingen, bezettingen, inbezitname der voorraden, vernieling van fabriek en gewas en zelfs aanvallen op buitenlandse employés. Telkens wanneer dergelijke vormen van verzet zich voordeden, kwam het vraagstuk van de staat aan de orde. In het koloniale Indonesië en in het absolutistische Ethiopië steunde de staat de onderdrukking van het verzet. In beide gevallen was de staat verbonden met het succes van HVA als onderneming: in Indonesië omdat het de belangrijkste funktie van de koloniale staat was de akkumulatie van Nederlands kapitaal in het land te ondersteunen⁴; in Ethiopië omdat leiders van het regime (waaronder vier ministers en de Keizer zelf) deelden in de winsten van de HVA-groep. Maar naarmate het verzet toenam, werd het tot een uitdaging voor de algehele klassekontrolle van de staat. De zojuist onafhankelijk geworden Indonesische staat beschouwde het in 1949 niet als zijn belangrijkste taak het Nederlandse kapitaal te steunen. HVA verzocht de regering regelmatig om de herovering van zijn plantages te ondersteunen, om de organisatie van de arbeid te reguleren, om de arbeidswetgeving te verzachten die na de onafhankelijkheid was ingevoerd, enzovoorts. Maar de nieuwe regering wilde of kon dat niet doen. Hoewel het geenszins een regering van arbeiders was, stond deze vijandig tegenover buitenlands kapitaal en ging uiteindelijk in 1958 over tot de nationalisatie van Nederlandse bedrijven. In de verhouding tussen buitenlands kapitaal en perifere arbeid werd nu bemiddeld door een staat die de arbeiderseisen kon ondersteunen (of in elk geval niet verstoorde). Hetzelfde werd bewaarheid in Ethiopië. Hoewel de arbeiders van HVA ooit probeerden hun strijd te

verbreden door een beroep te doen op Nederlandse arbeiders via de Internationale Plantage-Werkers Unie in Genève (het beroep schijnt door deze IPWU niet doorgegeven te zijn), waren ze van mening dat de meest effectieve manier om hun verzet te veralgemenen was de controle over de staat te betwisten.

De konfrontatie hiermee dwong HVA te herstrukturieren. Men trok zich terug van het land en van het bezit van vast kapitaal en begaf zich in de richting van produktiesferen die niet afhankelijk waren van de voortdurende bescherming door derde-wereld-staten: internationale handel, industriële investeringen in Nederland en de levering van in Nederland gebaseerde technische arbeid. Nu de eerste twee van deze keuzen mislukt zijn, zijn HVA's vooruitzichten afhankelijk van de levering van technische know-how. Kan HVA een 'informatiekapitaal' worden, los van de produktie, op dezelfde manier als bankkapitaal een afzonderlijke sfeer geworden is? En wat impliceert het leveren van informatie op kontraktbasis voor de verhouding tussen kapitaal in het moederland en perifere arbeid?

De achtergrond voor een antwoord op deze vragen ligt in de ontwikkeling van wat ik zal noemen 'systemofaktuur'. De revolutie in de informatie- en kommunikatiwereld heeft de rechtstreekse organisatie van veel grotere economische gebieden mogelijk gemaakt. De omslagtijd van kapitaal is verkort, niet alleen door de ontwikkeling van bijzondere produktie-processen, maar door de geplande synchronisatie van hele reeksen van deze processen. De economische mogelijkheid voor een dergelijke synchronisatie vinden we in de bedrijfsvoering terug in de vorm van horizontale, verticale en geografische integratie. De synthese van de arbeid wordt niet langer *indirekt* bewerkstelligd door de warenruil *op de markt*, maar steeds meer arbeiders en fabrieken worden *direkt* gekoördineerd *binnen één gigantische onderneming*. Nieuwe managementinformatiesystemen werden ontwikkeld om de produktie te kunnen controleren en besturen, om de goederenstromen te optimaliseren en om de cirkulatie van het kapitaal te versnellen; deze systemen onderwerpen *alle* onderdelen van het gehele produktiesysteem aan de ijzeren dwang van de kostprijsberekening.

Een ander gevolg is dat nieuwe systemen als één geheel gepland worden. De arbeidsdeling kan daarbinnen verder doorgevoerd worden en zo kunnen nieuwe schaalvoordelen (rationalisaties) worden bereikt. De wetenschap wordt er bijgehaald om die plekken in het systeem te bestoken die de gehele cirkulatie van het kapitaal daarbinnen dreigen op te houden (of onzeker te maken). In veel sectoren brengen de nieuwe systemen veel grotere hoeveelheden kapitaal met zich mee. Hun 'dracht' is langer. Het met succes lanceren van deze systemen (het moment van cirkulatie) moet even nauwkeurig gepland worden als de produktieprocessen zelf. Het moderne kapitaal moet kortom nieuwe methoden ontwikkelen om produktie- en *reproduktiesystemen* te koördineren.

Dit nieuwe tijdperk in de kapitalistische ontwikkeling heeft de landbouw even

diepgaand beïnvloed als de industrie en de diensten. De agrochemische revolutie heeft nieuwe manieren ontwikkeld om arbeid en natuur te onderwerpen: machines in de plaats van mensen zetten, de interrupties en onzekerheden van de natuur vermijden, natuurlijke processen versnellen en produkten zodanig veranderen dat ze gemakkelijker onttrokken kunnen worden aan de grond. In sommige gevallen hebben deze nieuwe mogelijkheden de grond en de massaarbeid helemaal buiten spel gezet door synthetische vervangingsmiddelen te ontwikkelen. Niet al deze ontwikkelingen brachten belangrijke kapitaaluitgaven voor kwekers met zich mee (nieuwe zaden bijvoorbeeld). Sommige hebben zelfs de 'dracht' verkort zoals bij de nieuwe soorten rubber en kakaobomen. Maar in andere gevallen is de landbouw geïndustrialiseerd. Onderling afhankelijke systemen zijn ontstaan. De beginselen van F.W. Taylor en Henry Ford zijn toegepast op voedsel, vee, varkens, kuikens, soja, groenten en in toenemende mate op primaire produkten waar vroeger een ambachtelijk arbeidsproces en eenvoudige samenwerking regel waren. Dit is het wezen van de tweede landbouwrevolutie en de basis voor de ongekend snelle opkomst van een multinationale agro-industrie na de Tweede Wereldoorlog.

HVA was slecht uitgerust om van deze ontwikkelingen volledig te kunnen profiteren. Het ontbrak aan kapitaal en een researchbasis om synthetische vervangingsmiddelen te ontwikkelen voor suiker. Men probeerde tevergeefs vaste voet te krijgen in de produktie van 'inputs' in de nieuwe landbouw (machines en uitrusting) en de internationale handel bleek in toenemende mate geïnternaliseerd te zijn door de concurrentie. Voor HVA bleef de mogelijkheid over software te leveren aan de nieuwe systemen.

In de eerste wereld hebben de grote agro-ondernemingen de neiging alle functies in zichzelf te integreren: hardware, software, produktie en handel. Maar in de derde wereld heeft de verwerving van de zeggenschap over land en vast kapitaal door het nationale kapitaal en de staat de mogelijkheid geopend om software te leveren onafhankelijk van de andere delen van het systeem. Juist deze functie hoopt HVA te vervullen. Want waar nationale zeggenschap over de rijkdom bestaat, zal HVA minder in het nadeel zijn vergeleken met zijn vertikaal geïntegreerde concurrenten. Daarom bestonden in feite alle nieuwe kontrakten van HVA uit het leveren van know-how aan de landbouwsystemofaktuur in de derde wereld en niet in de eerste wereld. De aard van de know-how blijkt duidelijk uit HVA's huidige kontrakten en de brochures die hij uitgeeft. Ze bieden aan de uitvoering van (pre)feasibility studies, de organisatie en uitvoering van de inschrijvingsprocedures, de supervisie tijdens de bouwfase en het management als het projekt eenmaal gerealiseerd is. Men adviseert inzake de vraag welke systemen geschikt zijn, waar ze opgezet moeten worden en hoe ze moeten worden ontworpen, aangekocht, gebouwd, bediend, begeleid en verder ontwikkeld. Men spreekt van irrigatiesystemen, geïntegreerde landbouwproduktiesystemen, agro-

industriële systemen, nationale marketingsystemen enzovoorts; het gaat steeds maar over *systemen*.

Zelfs biedt HVA de mogelijkheid lokale managers op te leiden, maar niet — sprekend genoeg — lokale specialisten die *zelf* nieuwe systemen zouden kunnen opsporen en ontwikkelen. Over deze nieuwe technologiesfeer wil ik een drietal opmerkingen maken.

In de eerste plaats kampt HVA met het probleem van de beheersing van zijn eigen technische arbeid. Het gevaar bestaat altijd dat de uitgezonden specialisten weggekocht worden door de plaatselijke regering of door concurrenten. Daarom heeft HVA een beleid gevoerd van hoge lonen, betaling van een deel van het loon op een Nederlandse rekening waarover de technicus pas bij terugkeer kan beschikken en tenslotte een welgevuld pensioenfonds dat de technici aan het bedrijf bindt. Van meer dan een technicus heb ik gehoord dat ze het “zich niet konden permitteren HVA te verlaten”.

In de tweede plaats werpt de omvang van de nieuwe systemen de vraag op van de financiering en de buitenlandse valuta. Met uitzondering van de olie-exporteurs vindt de levering van geldkapitaal voor de systemofaktuur in de derde wereld gewoonlijk plaats door middel van hulp. Er is nu een geheel nieuwe relatie tussen het internationale kapitaal en de thuisstaten ontstaan. In de koloniale periode steunden de moederstaten hun maatschappijen door een omgeving die geschikt was voor accumulatie te garanderen via het koloniale staatsapparaat.

Nú treden moederstaten op als bankiers en verlenen krediet aan regeringen in de derde wereld waarmee de rekeningen van de multinationale leveranciers voldaan kunnen worden. Het waarborgen van de terugbetaling van het krediet wordt overgelaten aan de hulpgever. In plaats van de koloniale controle over de staat hebben we nu de indirecte controle van de bankier waarbij de risico's en de macht binnen de moederlanden gespreid worden. Betrokken te zijn bij een op hulp gebaseerd project is bovendien een manier voor een kleine informatieverancier om een geprivilegeerde entree voor zijn know-how te waarborgen. Relaties met hulpinstellingen worden zo van levensbelang voor een firma als HVA. Kernpunt is echter de positie van de Nederlandse regering. Welnu, die heeft HVA al gesteund in tal van projecten. Voor HVA was dit echter niet genoeg. Nog grotere steun was essentieel voor het nieuwe beleid van turnkey-projecten die veel kapitaal vereisen en goede politieke contacten. Een nauwe samenwerking met de regering was “van wezenlijk belang” aldus HVA. In 1978 vormde HVA daarom samen met andere Nederlandse agro-industriële bedrijven (onder andere Avébé) de Agribusiness Group Holland met de uitdrukkelijke bedoeling een groter aandeel te klaimen in de besteding van de landbouwontwikkelingshulp zowel nationaal als internationaal. In 1979 stond HVA's beleid vast: “samenwerking met de Nederlandse en andere regeringsautoriteiten, daarbij de aandacht zoveel mogelijk richtend op landen met een gunstige betalingsbalans” (*Jaarverslag 1979*, p.9).

In de derde plaats betekent een nieuwe systemofaktuur in de landbouw in de derde wereld een andere relatie tussen kapitaal in het moederland en arbeid in de derde wereld. Deels is dit het resultaat van de nieuwe arbeidsprocessen die een strengere disciplineringsmogelijkheid maakten van die arbeidskrachten die niet vervangen zijn door machines. Deels ook heeft de onderlinge afhankelijkheid van de processen nieuwe systemen mogelijk gemaakt van arbeidsorganisaties bij die processen die niet gemechaniseerd zijn en nog steeds afhankelijk zijn van handwerk. Opvallend hierbij is de vervanging van de plantagebouw door wat genoemd wordt 'out-growers schemes'. Formeel onafhankelijke kleine boeren worden kontraktueel gebonden aan de multinationale agro-industrie: ze nemen alle inputs (zaaigoed, kunstmest, etcetera) af van de industrie waaraan ze ook hun eindprodukt leveren. Het begeleiden van dit soort projecten is een van de specialiteiten waarmee HVA adverteert: ervaring deed men ondermeer op in oliepalmprojecten in Brazilië en Suriname en in de tabakskultuur in Sierra Leone.

Maar bovenal is het belangrijk de verandering in de aard van de staat in de derde wereld te signaleren. Vele landen hebben zeggenschap verworven over hun bodemschatten, grond en overige rijkdom. Hun problemen zijn niet in de eerste plaats financieel of technisch. Geld kan geleend worden en technologie kan met dat geld gekocht worden. Wat blijft is het probleem van de beheersing van de arbeid. Eén antwoord is geweest een beroep te doen op multinationale ondernemingen om het arbeidsproces te organiseren onder een managementkontraat en om lokale managers en voorlieden te trainen. Multinationals garanderen zo de produktie van meerwaarde waarvan een deel ter plaatse blijft door staatstoeëigening of uitbetaling aan aandeelhouders en een deel wordt uitgevoerd in de vorm van rente, honoraria of gekapitaliseerde winst op de levering van installaties. De plaatselijke akumulatie neemt zeker niet de vorm aan van een opeenstapeling van klaimen door de buitenlandse herinvesteerder (zoals in de koloniale periode). Maar de uitvoer van een groot deel van de meerwaarde en de akumulatie of konsumptie ervan in de moederlanden gaat nog steeds door. De multinationals en de nieuwe staten hebben een nieuwe sfeer van samenwerking geschapen, namelijk de beheersing van de arbeid, terwijl de levering van geldkapitaal en technologie garandeert dat tenminste een gedeelte van de meerwaarde die onder deze nieuwe samenwerking geproduceerd wordt, teruggaat naar het moederland. De staatsvorm en de institutionele verhoudingen waaronder het kapitaal van het moederland zich verbindt met de arbeid van de derde wereld, zijn veranderd. Maar vanuit het gezichtspunt van de akumulatie hebben het oude en het nieuwe systeem veel gemeen.

Ik wil niet een te funktionalistisch beeld schetsen. In veel landen heeft de arbeidersklasse zijn positie en zijn vermogen tot verzet versterkt. In enkele (zij het zeldzame) gevallen zal de kontradiktie tussen multinationals en de bemiddelende staten niet beperkt blijven tot de distributie van het meerprodukt, maar zich ook uitstrekken tot de produktie ervan: wat er wordt

geproduceerd, hoe het wordt geproduceerd en onder welke maatschappelijke verhoudingen dat gebeurt. Door in reactie op deze ontwikkeling zijn belangrijkste bezittingen te concentreren in de ontwikkelde landen hoopt het metropolitane kapitaal duidelijk de heerschappij te behouden over de *technologie van de reproductie* waar het de controle over de primaire productie verloren heeft.

Tegelijkertijd ontkomt het er niet aan nieuwe klassen in het leven te roepen. HVA's nieuwe kontraktactiviteiten bleven het plattelandsproletariaat in de derde wereld vergroten zoals in het verleden. Maar ook brachten ze de technische arbeid tot ontwikkeling. In de loop van de laatste tien jaar heeft HVA het aantal technici in Nederland gestaag uitgebreid en een nieuwe technische laag in de derde wereld helpen trainen. In de ontwikkelingslanden bleef deze laag in het algemeen klein en bevoordeeld en was ze nauw verbonden met het opkomende partikuliere en staatskapitalisme. Maar in de ontwikkelde kapitalistische landen is de opkomst van de technische arbeid en de poging van het kapitaal om het technische arbeidsproces te 'Tayloriseren' en de scholingsgraad te verlagen, politiek gezien even belangrijk als de dekwalifikatie van de geschoolde handarbeid in de eerste periode van Taylorisme en Fordisme aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Er heeft zich een nieuw witte-boorden-klassebewustzijn ontwikkeld: kritisch ten opzichte van het kapitaal, in staat complete economische systemen te besturen en meer bezorgd over het maatschappelijk nut van de arbeid dan over de rentabiliteit. Het is onwaarschijnlijk dat HVA hetzelfde makrobelang zal hebben als ooit in Indonesië en Ethiopië.

Maar, hetzij onafhankelijk, hetzij als deel van een *grotere groep*, HVA kan niet anders dan blijven bijdragen aan de opkomst van klassen die een uitdaging kunnen worden voor de productieverhoudingen waarvan HVA's voortbestaan in laatste instantie afhangt — zoals eerder de koloniale *plantagearbeiders*.

HVA blijft draketanden zaaien.